

Autonomia woli w stosunkach cywilnoprawnych ze szczególnym uwzględnieniem umów konsumenckich

Autonomy of will in civil-law relationships with particular emphasis
on consumer contracts

Автономия воли в гражданских правоотношениях с особым учетом
потребительских договоров

Автономія волі в цивільно-правових відносинах з особливою увагою
до споживчих договорів

DOROTA HAPONIUK

Mgr, Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: d.haponiuk@uwb.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-5681-9195>

Streszczenie: Tekst prezentuje znaczenie i funkcje jednej z podstawowych zasad prawa cywilnego, jaką jest autonomia woli stron. Artykuł wskazuje obecne przemiany tej zasady prawa, służące odchodzeniu od czysto formalnego założenia gwarantującego w równym stopniu wpływ na kształtowanie treści stosunków prawnych, zwłaszcza w obrocie masowym, gdzie aktualnie jest ona najbardziej narażona na utratę swojego znaczenia. Zwrócono uwagę przede wszystkim na zmiany ilościowe i jakościowe jej zastosowania. Ponadto dokonano analizy przemian w podejściu prawodawcy do kształtowania autonomii woli podmiotów prywatnych. Oprócz opisanego charakteru prawnego autonomii, wskazano współczesne funkcje autonomii woli oraz jej związek z zasadą równości. Szczególną uwagę poświęcono zagadnieniu współczesnego znaczenia autonomii woli na przykładzie umowy konsumenckiej i wiążącej się z tym pozorności swobody umów. Rozważania oparto głównie na metodzie empirycznej. Kluczową konkluzją jest spostrzeżenie na temat obecnych oczekiwań w stosunku do autonomii woli. Zaobserwowano również kryzys relacji między zasadą autonomii woli stron stosunku prawnego a zasadą równości (pochodną autonomii).

Słowa kluczowe: autonomia woli stron, stosunek cywilnoprawny, zasada równości, sprawiedliwa umowa, prawo konsumenckie, równorzędność stron

Summary: The text presents the meaning and functions of one of the fundamental principles of civil law, which is the autonomy of will of parties. The purpose of the article is to indicate the current changes to that principle of law, the goal of which is to depart from a purely formal presumption that guarantees an equal impact on shaping the content of legal relations, especially in mass trade, where, today, it is most exposed to losing its significance. Attention is paid primarily to the quantitative and qualitative changes in its application. Moreover, the changes in the legislator's approach to shaping the autonomy of will of private entities are analysed. In addition to describing the legal nature of autonomy, the contemporary functions of the autonomy of will and its correlation with the principle of equality are pointed out. Extra attention is paid to the issue of the contemporary meaning of the autonomy of will, using the example of a consumer contract and the associated apparent freedom of contracts. The considerations are based mainly on the empirical method. A key conclusion is an observation of the current expectations related to the autonomy of will. Additionally, the crisis in the correlation between the principle of autonomy of will of the parties to a legal relationship and the principle of equality (derived from autonomy) is also revealed.

Key words: autonomy of will of a party, civil-law relationships, the principle of equality, fair contract, consumer law, equality of parties

Резюме: В тексте представлены значение и функции одного из основополагающих принципов гражданского права – автономии воли сторон. Цель статьи – обозначить современные трансформации этого принципа права, которые служат отходу от чисто формального убеждения, гарантирующего равное влияние на формирование содержания правоотношений, особенно в массовой торговле, где он в настоящее время наиболее подвержен риску утраты своего значения. Внимание было уделено в первую очередь количественным и качественным изменениям в его применении. Кроме того, проводится анализ изменений в подходе законодателя к формированию автономии воли частных субъектов. Помимо описания правовой природы автономии, были отмечены современные функции автономии воли и ее связь с принципом равенства. Особое внимание было уделено вопросу современного значения автономии воли на примере потребительского договора и связанной с ним мнимой свободы договоров. Соображения в основном основаны на эмпирическом методе. Ключевым выводом является заключение о нынешних ожиданиях в отношении автономии воли. Отмечен также кризис в соотношении принципа автономии воли сторон правоотношения и принципа равенства (производного от автономии).

Ключевые слова: автономия воли, гражданское правоотношение, принцип равенства, справедливый договор, потребительское право, равноправие сторон

Рецензія: У тексті представлено значення та функції одного з основних принципів цивільного права, яким є автономія волі сторін. Метою статті є вказати сучасні зміни цього принципу права, спрямовані на відхід від суто формального припущення, що гарантує однаковий вплив на формування змісту правовідносин, особливо в масовій торгівлі, де наразі існує найбільший ризик втрати його значення. Звернено увагу насамперед на кількісні та якісні зміни в його застосуванні. Крім того, проведено аналіз змін у підході законодавця до формування автономії волі приватних суб'єктів. Окрім опису правового характеру автономії, було представлено сучасні функції автономії волі та її зв'язок із принципом рівності. Особливу увагу було виділено питанню сучасного значення автономії волі на прикладі споживчого договору та пов'язаної з цим зовнішності свободи договорів. Міркування ґрунтуються переважно на емпіричному методі. Ключовим висновком є спостереження щодо поточних очікувань відносно автономії волі. Спостерігається також криза у співвідношенні принципу автономії волі учасників правовідносин і принципу рівності (похідного автономії).

Ключові слова: автономія волі сторін, цивільно-правові відносини, принцип рівності, справедливий договір, споживче право, рівність сторін

Wstęp

W naukach prawnych coraz częściej podkreśla się, że współczesna jednostka ludzka jest w coraz większym stopniu istotą prywatną¹. Natomiast wolność ludzi jest raczej wolnością działań jednostkowych, a nie troską o dobro wspólne. Ludzie stali się bardziej wykonawcami zawodów, poszukiwaczami przyjemności i rozrywki niż obywatelami². Zgodnie ze stwierdzeniem Z. Baumana, w „płynnej rzeczywistości” obywatele są zredukowani do funkcji konsumenta, a ich wybory nie dotyczą spraw ważnych dla społeczeństwa, lecz dla konsumenta³. Podobnie zasada autonomii woli stron

¹ A. Bień, *Zarys prawa prywatnego. Część ogólna*, Warszawa 2012, s. 41.

² B.J. Constant de Rebecque, *O monarchii konstytucyjnej i rękojmjach publicznych*, tłum. W. Niemojowski, red. A. Bosiacki, Warszawa 2015, s. 65 i nast.

³ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006, s. 15 i nast.

jako jedna z podstawowych zasad prawa prywatnego podlega w obecnych czasach pewnym przemianom. Służą one odchodzeniu od czysto formalnego założenia gwarantującego w równym stopniu wpływ na kształtowanie treści stosunków prawnych każdemu z uczestników obrotu, w szczególności w obrocie masowym, gdzie zasada autonomii jest najbardziej narażona na utratę swego realnego znaczenia⁴.

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie zakresu autonomii woli w stosunkach cywilnoprawnych, przede wszystkim przy zwróceniu uwagi na zmiany ilościowe, dotyczące zakresu jej stosowania i ilości ograniczeń. Ponadto zostanie dokonana analiza przemian w podejściu prawodawcy do kształtowania autonomii woli podmiotów prywatnych. Zdaniem J. Kaczora proklamowanie autonomii jednostki jest początkiem ciągłości pojęcia podmiotowości prywatnoprawnej. Z kolei jej końca upatruje się w zróżnicowaniu we współczesnych ustawodawstwach cywilnych statusu konsumentów i profesjonalnych uczestników obrotu⁵. Konsument jest bowiem w gorszej sytuacji wobec swego kontrahenta, jakim jest profesjonalista. Wynika to z wzajemnego układu ról społecznych, jakie w procedurze wymiany dóbr i usług odgrywają konsument i profesjonalista⁶. Z tego względu wspomnianemu końcowemu okresowi będzie poświęcony niniejszy wywód. Na przykładzie konsumenta i profesjonalisty najlepiej bowiem widać uzależnienie autonomii woli od stopnia autonomiczności podmiotów stosunków cywilnoprawnych.

Prawo prywatne charakteryzuje się różnymi przejawami woli podmiotu, na podstawie których realizuje on swoją autonomię. Niniejsze opracowanie dotyczy jedynie wybranych aspektów autonomii woli, związanych głównie z dokonywaniem czynności prawnych, zarówno przez podmioty profesjonalne, jak i konsumentów.

1. Charakter prawny zasady autonomii woli stron

Kodeks cywilny nie zawiera definicji legalnej autonomii woli stron. Niemniej wspomniana wola wskazuje na możliwość swobodnego kształtowania czynności prawnych. Uzasadnienie mocy wiążącej autonomii woli znajduje się w konkretnych przepisach prawa albo w całokształcie cywilnoprawnych uregulowań czynności prawnych. W tym znaczeniu jest ona wartością wymagającą urzeczywistnienia za pomocą właściwych rozwiązań prawnych.

⁴ A. Bierć, *Zarys prawa...*, s. 43.

⁵ J. Kaczor, *Podmiotowość prywatnoprawna. Wolność – racjonalność – odpowiedzialność*, Wrocław 2019, s. 63.

⁶ E. Łętowska, *Podstawy prawa cywilnego*, Warszawa 1994, s. 27–28.

Odwołując się natomiast do samego pojęcia autonomiczności, należy wskazać, iż polega ona na braku władczego podporządkowania podmiotów uczestniczących w danym stosunku prawnym. Innymi słowy oba podmioty mają pozycję równorzędną w odniesieniu do instrumentów prawnych, którymi mogą władać⁷. Chodzi tu o sytuacje, w których podmiot prawa kształtuje swoją sferę prawa oraz ma wpływ na to, czy podjęte działanie wywoła skutki prawne⁸. Im bardziej podmioty prawa są związane w swoich decyzjach, tym węższy będzie zakres ich autonomii woli⁹.

Autonomia woli stron na gruncie doktryny określana jest jako moc każdego podmiotu prawa prywatnego do kształtowania swojej sytuacji prawnej poprzez dokonywanie czynności prawnych, głównie dwustronnych (umów), jak również jednostronnych i wielostronnych (spółka cywilna). Zasada autonomii woli podmiotów umożliwia także stronie decydowanie o sposobie wykonywania swoich uprawnień podmiotowych nie tylko poprzez czynności prawne, ale i poprzez czynności faktyczne¹⁰. Warto zacytować zdanie prof. A. Stelmachowskiego: „autonomiczność podmiotów jest osią i podstawową zasadą prawa cywilnego”, „bez autonomiczności nie ma prawa cywilnego, jest ona nie tylko zasadą naczelną, ale również cechą rozpoznawczą prawa cywilnego”¹¹. Definiując ogólnie autonomię woli, można określić ją jako nadanie stronom przez prawo pozytywnych uprawnień do samodzielnego wpływania na ich sytuację prawną¹².

Ponadto należy wskazać, iż zasada autonomii woli stron w ujęciu praktycznym i funkcjonalnym przejawia się jako zasada swobody umów, która polega na możliwości swobodnego kształtowania stosunków prawnych w stosunkach wzajemnych, w ogólnych granicach określonych przez prawo. Trzeba jednak pamiętać, że swoboda umów nie dotyczy jednostronnych czynności prawnych. W związku z tym jest ona pojęciem węższym niż autonomia woli, odnoszącym się również do czynności prawnych o charakterze jednostronnym. Polega na możliwości tworzenia konkretnych stosunków o charakterze zobowiązaniowym, odpowiadających wskazanym w ustawie typom, ale o odmiennej treści od określonej przez ustawę normami dyspozytywnymi, jak i na możliwości tworzenia konkretnych stosunków

⁷ Z. Radwański, *Uwagi ogólne o autonomii woli*, w: *II Kongres Notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej. Referaty i opracowania*, red. R. Szytk, Kraków–Kluczbork 1999, s. 260 i nast.

⁸ M. Niedośpiał, *Autonomia woli w części ogólnej prawa cywilnego*, Państwo i Prawo 1964, z. 12, s. 65.

⁹ A. Stelmachowski, *Ewolucja autonomii woli*, w: *Tendencje rozwoju prawa cywilnego*, red. E. Łętowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 158–159.

¹⁰ S. Prutis, *Instytucje podstawowe prawa prywatnego (w opozycji do regulacji prawa publicznego)*, Białystok 2018, s. 90.

¹¹ A. Stelmachowski, *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998, s. 83 i nast.

¹² J. Skąpski, *Autonomia woli w prawie międzynarodowym prywatnym w zakresie zobowiązań z umów*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 1964, z. 19, s. 21.

zobowiązaniowych nieodpowiadających żadnemu typowi uregulowanemu w ustawie¹³. Powyższe stwierdzenie prowokuje do zadania pytania, czy autonomia woli stron, a także jej przejaw w postaci swobody umów, ma zastosowanie w obszarze całego prawa cywilnego.

Ponadto interpretacja autonomii woli zakłada, że umowa jest aktem jednorazowym, który odpowiada woli stron w chwili jej zawarcia i w takim samym kształcie obowiązuje aż do jej zakończenia, o ile strony nie zdecydują się zmienić jej treści. Rodzi to jednak problem praktyczny, czyli zmienność intencji i interesów stron podczas stosunku zobowiązaniowego¹⁴. Wyrażona przez strony w ramach ich autonomii wola zależy więc od przyjętej perspektywy czasowej.

Trzeba nadmienić, że opisywana zasada w znaczeniu aksjologicznym odzwierciedla wartość w postaci prawa decydowania o sobie samym, znajdując oparcie w aksjologii praw człowieka, jak również zasad prawa Unii Europejskiej¹⁵. Według J. Kaczora współczesna cywilistyka chce uwolnić autonomię woli od prawnonaturalnych powiązań o charakterze liberalno-indywidualistycznym, przede wszystkim po to, aby nadać jej ściśle techniczno-prawne znaczenie¹⁶.

2. Znaczenie i funkcje zasady autonomii woli w stosunkach prawnych

Niewątpliwie zasada autonomii woli podmiotów na gruncie prawa polskiego ma charakter wiążący. Jednak do opisanie jej współczesnego znaczenia konieczne jest odniesienie się, w celach prawno-porównawczych, do poprzedniego ustroju państwa. Warto wspomnieć, że w ustroju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zasada autonomii woli nie była wyrażana w aktach prawnych w sposób wyraźny, a jedynie doktryna rekonstruowała ją z poszczególnych postanowień ustawowych (głównie z interpretowanego *a contrario* art. 58 K.c.). Praktyczna rola zasady autonomii woli, w związku z zasadą centralnego planowania gospodarczego i obowiązaniem szeregu przepisów imperatywnych, adresowanych zwłaszcza do jednostek gospodarki uspołecznionej, była przy tym ograniczona.

Zasadnicza zmiana ustroju Polski dokonana po roku 1989 oraz Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. jednoznacznie doprowadziły do uznania

¹³ S. Prutis, *Instytucje podstawowe...*, s. 93.

¹⁴ M. Grochowski, *Słuszność a autonomia woli – uwagi o nieoczywistej relacji*, w: *Aksjologia prawa cywilnego i cywilnoprawna ochrona dóbr*, red. J. Pisuliński, J. Zawadzka, Warszawa 2020, s. 10.

¹⁵ A. Bień, *Zarys prawa...*, s. 42.

¹⁶ J. Kaczor, *Zasada autonomii...*, s. 3.

autonomii woli jako podstawowej zasady prawa cywilnego. Jej wyraz jest widoczny m.in. w konstytucyjnej wartości, jaką jest godność i wolność człowieka. Oznacza to, że wszelkie działania władz publicznych muszą uwzględniać istnienie autonomii woli stron, w ramach której każdy człowiek może się realizować społecznie. Z drugiej strony działania te nie mogą prowadzić do tworzenia sytuacji prawnych lub faktycznych odbierających jednostce poczucie godności¹⁷.

Ponadto stanowi ona konieczną przesłankę w postaci wolności umów, co wiąże się z funkcjonowaniem gospodarki wolnorynkowej. K. Mularski podkreśla, że modele teoretyczne, jak też doświadczenie historyczne wskazują, iż gospodarka wolnorynkowa nie może istnieć w państwie, w którym autonomia woli nie obowiązuje jako zasada¹⁸. Trybunał Konstytucyjny określił również, że nie istnieje możliwość urzeczywistnienia wolności gospodarczej bez wolności umów, z kolei zasada swobody umów jest ważnym elementem funkcjonowania społecznej gospodarki rynkowej¹⁹. Rozumiana w ten sposób autonomia woli opiera się na etosie wolnego człowieka, który swoimi decyzjami kształtuje stosunek prawny. Odpowiada ona podstawowemu założeniu systemu prawnego, od którego wymaga się, aby kształtował stosunki społeczne w sposób racjonalny²⁰. Wskazane wartości, z punktu widzenia drugiej strony stosunku prawnego, limitują autonomię woli w sytuacji, gdy zaczyna się ingerencja w autonomię woli drugiej strony oraz wolność człowieka²¹.

Przejaw autonomii woli stron na gruncie Konstytucji RP widoczny jest także na przykładzie zasady sprawiedliwości społecznej. Wynika to chociażby z faktu, iż powszechnie respektowana autonomia woli charakteryzuje się równorzędnością stron wiążącego je stosunku prawnego. Z kolei zasada równości związana jest nierozdzielnie z zasadą sprawiedliwości społecznej z art. 2 Konstytucji RP²². Współczesna interpretacja znaczenia sprawiedliwości społecznej sprowadza się do możliwości i uprawnień, co zaliczamy bez wątpienia do zagadnień związanych z podstawową zasadą prawa cywilnego, jaką jest autonomia woli.

Podstawowe zasady porządku prawnego to fundamentalne reguły konstytucyjne dotyczące ustroju społeczno-gospodarczego oraz główne zasady rządzące poszczególnymi dziedzinami prawa materialnego i procesowego. W orzecznictwie

¹⁷ Orzeczenie TK z dnia 4 kwietnia 2001 r., K 11/00, OTK 2001, z. 3, poz. 54.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Orzeczenie TK z dnia 13 września 2005 r., K 38/04, OTK 2005, z. 8A, poz. 92.

²⁰ Z. Radwański, A. Olejniczak, *Prawo cywilne – część ogólna*, wyd. 16, Warszawa 2021, s. 19.

²¹ M. Gutowski, *Autonomia woli a automatyzacja obrotu prawnego (granice przypisania skutków oświadczeń woli składanych elektronicznie)*, w: *Aksjologia prawa cywilnego i cywilnoprawna ochrona dóbr*, red. J. Pisuliński, J. Zawadzka, Warszawa 2020, s. 36.

²² M. Masternak-Kubiak, *Prawo do równego traktowania*, w: *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 123.

zalicza się do nich autonomię woli stron²³. W judykaturze podkreśla się jeszcze, że omawiana zasada nie ma charakteru absolutnego²⁴.

Według J. Kaczora współczesne ujęcie autonomii woli nakazuje traktować łącznie splatające się ze sobą pojęcia wolności, równości oraz sprawiedliwości. Wcześniej były one interpretowane rozłącznie, przy jednoczesnym założeniu dominującego znaczenia indywidualnej wolności²⁵. Z kolei M. Wilejczyk podkreśla, że autonomia woli podmiotów prawa prywatnego może być rozumiana jako znacznie szerszy element pojmowanej wolności jednostki jako jej dobra osobistego. Ów szerszy wymiar mógłby wydawać się istotniejszy, jednak to autonomia woli, a nie wolność jednostki jest powszechnie respektowaną zasadą prawa cywilnego²⁶. Należy jednak mieć na uwadze, że, pomimo ogólnego poszanowania, zasada autonomii woli jako taka ani żaden z jej przejawów w postaci swobody umów nie zostały sformułowane wprost w Konstytucji RP. Autonomia stanowi bowiem jeden z elementów gwarantowanej konstytucyjnie wolności.

Jak wskazał A. Bierć, wyrazem preferowania zasady autonomii woli stron (zasady wolności) jest nakaz pod adresem prawodawcy, aby regulować stosunki o charakterze prywatnym w drodze norm względnie obowiązujących, gwarantujących elastyczną wymianę dóbr. Z kolei ustanowienie norm bezwzględnie obowiązujących powinniśmy ograniczać do koniecznego minimum²⁷.

Autonomia woli jest istotnym elementem systemu prawnego. Wyraża cechę pozostawiającą podmiotowi możliwość regulowania stosunków cywilnoprawnych według jego woli. Termin jest więc bliski znaczeniowo kompetencji podmiotów prawa cywilnego do dokonywania czynności prawnych. Jednak pomimo tego jej funkcją jest nie tyle opisanie aktualnego rozmiaru owej wolności dopuszczonej przez system prawny, co przede wszystkim oznaczenie zasady prawa cywilnego. W ostatnich latach orzecznictwo Sądu Najwyższego wskazuje, że istotnym aspektem autonomii woli jest również respektowanie rzeczywistej woli stron i wynikająca stąd konieczność jej poszukiwania²⁸.

Obecnie nie uznaje się już mocy kreacyjnej autonomii woli, tylko wiąże się ją z obowiązującym systemem prawnym do wyrażenia jego cechy, pozostawiającej podmiotowi swobodę regulowania stosunków zobowiązaniowych według jego woli. W zależności od konstrukcji systemu prawnego podlega ona większym lub

²³ Orzeczenie SN z dnia 9 marca 2012 r., I CSK 312/11, Legalis nr 473577.

²⁴ Orzeczenie SN z dnia 13 lutego 2014 r., V CSK 45/13, Legalis nr 993320.

²⁵ J. Kaczor, *Podmiotowość prywatnoprawna...*, s. 183.

²⁶ M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 2014, s. 96 i nast.

²⁷ A. Bierć, *Zarys prawa...*, s. 42.

²⁸ Orzeczenie SN z dnia 15 czerwca 2021 r., V CSKP 39/21, Legalis nr 2630149.

mniejszym ograniczeniom²⁹. W dalszym ciągu przyjmuje się, że autonomia woli przysługuje każdemu człowiekowi w postaci pochodnej wolności jednostki, a system prawny ją proklamuje.

Jeśli chodzi o współczesne funkcje autonomii woli, to, jak do tej pory, stanowi ona istotną dyrektywę w procesie wykładni przepisów prawa cywilnego w zakresie realizacji różnorodnych interesów prywatnych jako uczestników obrotu prawnego, uwzględniając ich dążenia i preferencje. Mówiąc ściślej, zasada autonomii woli umożliwia uwzględnienie rzeczywistych celów i zamiarów podmiotów składających oświadczenie woli, gdy nie stoją na przeszkodzie zakazy i nakazy, pewność obrotu, zasady słuszności, jak również ochrona interesów osób trzecich³⁰. W związku z tym należy stwierdzić, że istotą autonomii jest oddanie pierwszeństwa rzeczywistym zamiarom stron. Dodatkowo biorąc pod uwagę występującą często nierównorzędność podmiotów stosunków cywilnoprawnych, chociażby słabszą pozycję konsumenta w porównaniu z profesjonalistą, obecne rozumienie autonomii woli ma sprowadzać się do przywracania równowagi kontraktowej. Oprócz tego może być to swoista forma kompensacji po słabszej stronie łączącego ją stosunku prawnego. Podczas gdy pierwotnie umowa była realizowana na określonych, powszechnie obowiązujących przepisach prawa, coraz częściej zaczyna być postrzegana jako stosunek obligacyjny stworzony przez same strony³¹. Przy zawieraniu umów wskazuje się jeszcze, że autonomia woli stron może spełniać swoją funkcję pod pewnymi warunkami, takimi jak działanie w warunkach doskonałej informacji oraz funkcjonującego rynku³².

3. Związek autonomii woli z zasadą równości

Autonomia najczęściej pojmowana jest w sposób ogólny jako niezależność i wolność. W doktrynie rzadko opisuje się jej relacje związane z zasadą równości, wskazując jedynie, że zasada równości stanowi pewne minimum autonomiczności. Zdaniem J. Kaczora równorzędność podmiotów prawa cywilnego jest pochodną ich

²⁹ A. Miętek, *Swoboda umów i jej ograniczenia przy kształtowaniu treści stosunku pracy*, Warszawa 2019, s. 80.

³⁰ M. Safjan, w: *System Prawa Prywatnego*, t. 1. *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2012, s. 339.

³¹ C.I. Nagy, *What Functions May Party Autonomy Have in International Family and Succession Law? An EU Perspective*, *Nederlands Internationaal Privaatrecht* 2012, t. 30, nr 4, s. 576–585.

³² M. Brożyna, *Konsumenckie prawo do odwołania umowy*, Warszawa 2021, s. 208 i nast.

autonomii³³. Judykatura wyróżnia autonomię woli stron oraz równość podmiotów jako dwie odrębne, podstawowe zasady porządku prawnego³⁴.

Równość jako jeden z najważniejszych elementów sprawiedliwości w stosunkach prawnych pozostaje w konfrontacji z mechanizmami prawa cywilnego, opisującymi jego istotę, a więc przede wszystkim z zasadą autonomii woli stron. W związku z tym zestawienie tych dwóch pojęć, tj. autonomii woli i równości, budzi wątpliwości. Istota autonomii woli stron zakłada istnienie faktycznej, równoważnej pozycji podmiotów stosunku prawnego. Podstawowym celem ograniczeń zasady autonomii woli jest ochrona równości jako innej podstawowej wartości.

Zasada równości ma w prawie prywatnym wąskie zastosowanie, z uwagi na kluczowe i dominujące znaczenie chronionej w tej sferze stosunków prawnych autonomii woli³⁵. Jak wskazuje M. Safjan, nierówność jako taka, występująca czy to w fazie zawierania umowy, czy przejawiająca się już w różnym traktowaniu poszczególnych kontrahentów przy ustalaniu treści umowy, nawet w obszarze tej samej kategorii umów, nie stanowi podstawy do kwestionowania poprawności mechanizmów prawa prywatnego³⁶. W tym znaczeniu zasada równości ulegnie wyłączeniu, z uwagi na chronioną konstytucyjnie autonomię woli stron. Nie oznacza to jednak, że zasada równości nie ma zastosowania na gruncie stosunków cywilnoprawnych. Wszystko determinuje kategoria tych stosunków.

4. Zagadnienie współczesnego znaczenia autonomii woli na przykładzie umowy konsumenckiej

Klasyczne definiowanie autonomii woli jako zasady prawa cywilnego sprowadzało się przede wszystkim do akcentowania formalnych gwarancji wolności kształtowania stosunków prawnych. Według M. Safjana współczesna zmiana w interpretowaniu pojęcia autonomii woli polega na umieszczeniu w niej znacznie bogatszego niż dotychczas oraz bardziej elastycznego instrumentarium środków oddziały-

³³ J. Kaczor, *Zasada autonomii woli z perspektywy teorii prawa*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji 2005, t. 69, s. 67 i nast.

³⁴ Orzeczenie SN z dnia 9 marca 2012 r., I CSK 312/11, Legalis nr 473577.

³⁵ M. Safjan, *Efekt horyzontalny praw podstawowych w prawie prywatnym: autonomia woli a zasada równego traktowania*, Kwartalnik Prawa Prywatnego 2009, t. 18, nr 2, s. 356.

³⁶ M. Safjan, *Autonomia woli a zasada równego traktowania*, w: *Zaciąganie i wykonywanie zobowiązań. Materiały III Ogólnopolskiego Zjazdu Cywilistów* (Wrocław, 25–27.9.2008 r.), red. E. Gniewek, K. Gór-ska, P. Machnikowski, Warszawa 2010, s. 373–374.

wania na sposób kształtowania przez strony wiążących je stosunków prawnych, przy uwzględnieniu obecnych uwarunkowań ekonomicznych³⁷. Natomiast sens autonomii woli w kontekście prawa prywatnego nie podlega zmianie³⁸. Polega to przede wszystkim na różnicowaniu reguł działania w różnych sektorach obrotu, co w szczególności jest widocznie w obrocie profesjonalnym i konsumenckim. Zależność pomiędzy prawem konsumenta do informacji a autonomią woli strony jest oczywista. Wynika to z istoty dostępu do informacji, który stanowi warunek konieczny do pełnego korzystania przez konsumenta z autonomii woli oraz swobody umów, będącej jej przejawem³⁹.

Ochrona konsumenta w prawie polskim jest zjawiskiem stosunkowo nowym. Pojęcie konsumenta pojawiło się aktach normatywnych dopiero w latach 90. XX w. Natomiast, jak wskazuje B. Gnela, idea ochrony strony słabszej umowy istniała nieco wcześniej⁴⁰. Jednym z kluczowych etapów transformacji polskiego prawa cywilnego była implementacja dyrektyw konsumenckich Unii Europejskiej. Szczególnie silnym wyrazem tej implementacji jest kontraktowe prawo konsumenckie⁴¹. Temat umowy konsumenckiej to szczególnie interesujące pole rozważań przede wszystkim z uwagi na ograniczoną stosowalność podstawowych reguł prawa prywatnego, jak również uprzywilejowaną pozycję konsumenta względem przedsiębiorcy. Generalnie przyjmuje się założenie, że w relacji konsument–profesjonalista zachodzi brak równowagi pozycji stron⁴². W porównaniu do klasycznego prawa kontraktowego, które w sposób abstrakcyjny wyznacza idealny rozkład praw i obowiązków stron stosunków umownych, reguły dotyczące relacji umów konsumenckich cechuje realizm ekonomiczny oraz pragmatyzm⁴³. A. Bień zwraca w tym miejscu jeszcze uwagę na masowość obrotu prawnego, powodującą narzucanie drugiej stronie warunków umów⁴⁴. Z kolei, jak podkreśla E. Łętowska, prawo konsumenckie to narzędzie przywracania utraconej wolności wyboru⁴⁵. W doktrynie dostrzega się, iż

³⁷ M. Safjan, w: *System Prawa Prywatnego*, t. 1, s. 334 i nast.

³⁸ J. Kaczor, *Podmiotowość prywatnoprawna...*, s. 181.

³⁹ P. Machnikowski, *Swoboda umów według art. 353¹ KC. Konstrukcja prawna*, Warszawa 2005, s. 2.

⁴⁰ B. Gnela, *Umowa konsumencka w polskim prawie cywilnym i prywatnym międzynarodowym*, Warszawa 2013, s. 129.

⁴¹ J. Mojak, *Ewolucja zasad współczesnego polskiego prawa cywilnego – zasada bezpieczeństwa obrotu*, *Studia Iuridica Lublinensia* 2016, t. 25, nr 1, s. 156.

⁴² B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *Autonomia woli stron a zakres odpowiedzialności ex contractu (kilka refleksji)*, w: *W kierunku europeizacji prawa prywatnego. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Jerzemu Rajskiemu*, red. A. Brzozowski, W. Kocot, K. Michałowska, Warszawa 2007, s. 84.

⁴³ E. Bagińska, *Prawo umów konsumenckich w strukturze prawa cywilnego*, *Transformacje Prawa Prywatnego* 2017, nr 2, s. 12.

⁴⁴ A. Bień, *Zarys prawa...*, s. 43.

⁴⁵ E. Łętowska, *Europejskie prawo umów konsumenckich*, Warszawa 2004, s. 63 i nast.

uniknięcie takiego konfrontacyjnego odczytania aksjologii prawa konsumenckiego jest możliwe jedynie przy założeniu, że wyznaczające aksjologiczne fundamenty prawa cywilnego wymagają obecnie pewnej reinterpretacji, przynajmniej na użytek wykładni przepisów prawa konsumenckiego⁴⁶.

Zachowania konsumpcyjne determinowane są rozmaitymi czynnikami, oddziałującymi z różną siłą. Czynniki te wpływają na konsumenta jako członka określonej grupy społecznej. Realizując politykę konsumencką, państwo posługuje się poszczególnymi instytucjami⁴⁷, by chronić ich interesów. Zakłada się, że prawo powinno być konsumentowi znane i gwarantować przynajmniej minimalny standard jego ochrony⁴⁸. Decyzje konsumenta co do zakupu w warunkach istnienia swobody wyboru dotyczą przede wszystkim określonego dobra materialnego lub usługi oraz warunków zakupu i jakości⁴⁹. W praktyce brak informacji u słabszej strony kontraktu (konsumenta) uniemożliwia mu podjęcie decyzji o zawarciu umowy czy wyborze kontrahenta⁵⁰. Istotnym problemem jest brak wiedzy konsumentów o zasadach istniejących w gospodarce i na rynku w zakresie obrotu pomiędzy profesjonalistami i konsumentami. Ostatecznie stan niewiedzy może skutkować sytuacją, w której konsument, decydując się na dokonanie transakcji, nie zaspokoi swoich potrzeb ze względu na mylne wyobrażenie o usłudze. Trybunał Konstytucyjny w swoich rozstrzygnięciach uznał niepodawanie konsumentowi informacji umożliwiającej podjęcie świadomej decyzji⁵¹.

W konsekwencji formalnie istniejąca autonomia woli nie będzie mogła być w pełni urzeczywistniona, a swoboda umów stanie się swobodą pozorną, gdyż nie odzwierciedli faktycznej woli stron w zupełności⁵². Ponadto kluczowe wydaje się ustalenie optymalnych proporcji pomiędzy swobodą przysługującą podmiotom stosunków cywilnoprawnych a konieczną ingerencją przepisów prawa w treść tychże stosunków⁵³.

⁴⁶ J. Kaczor, *Podmiotowość prywatnoprawna...*, s. 82.

⁴⁷ B. Gnela, *Organizacje konsumenckie oraz ich uprawnienia w polskim prawie*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie 2004, nr 657, s. 17.

⁴⁸ M. Czepełak, *Autonomia woli w prawie prywatnym międzynarodowym Unii Europejskiej*, Warszawa 2015, s. 376.

⁴⁹ *Decyzje konsumentów i ich determinanty*, red. E. Kieźel, Katowice 2001, s. 22.

⁵⁰ J. Węgrzyn, *Prawo konsumenta do informacji w Konstytucji RP i w prawie unijnym*, Wrocław 2013, s. 86.

⁵¹ Orzeczenie TK z dnia 21 kwietnia 2004 r., K 33/03, LEX nr 3370680.

⁵² P. Mikłaszewicz, *Obowiązki informacyjne w umowach z udziałem konsumentów na tle prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2008, s. 39.

⁵³ A. Barczewski, *Wokół problematyki autonomii woli w prawie prywatnym. Recenzja książki Private Autonomy in Germany and Poland and in the Common European Sales Law*, Forum Prawnicze 2013, nr 1, s. 61.

Prawo prywatne w ujęciu tradycyjnym oparte jest na założeniu, że strony zawierające umowę nie pozostają w prawnym stosunku podległości. Podmioty cechuje autonomiczność i brak przewagi faktycznego władztwa jednej ze stron. W przypadku współczesnych stosunków prawnych łączących profesjonalistów z konsumentami wskazana wyżej cecha (tj. faktyczne władztwo jednej ze stron) jest jednak charakterystyczna. W tym celu ustawodawstwo określiło bardziej rygorystyczne warunki ich uczestnictwa w obrocie.

W ramach współczesnego obrotu stosunków prawnych pomiędzy profesjonalistą a konsumentem brak równowagi pozycji stron, charakterystyczny dla zasady autonomii woli, powinien być rekompensowany poprzez pewnego rodzaju „czynności pomocnicze”. Mowa o nakładaniu na silniejszą stronę stosunku prawnego dodatkowych obowiązków, skutkujących „zmniejszeniem deficytu równowagi w pozycji stron”. Jednocześnie musi istnieć ochrona podmiotu uznanego w prawie materialnym „za słabszego” wobec innych podmiotów prawa⁵⁴. W opisywanym przypadku umowy konsumenckiej proponuje się, aby najpierw wzmocnić ochronę konsumenta jako „słabszej strony” stosunku prawnego⁵⁵. Ostatecznie mamy do czynienia również ze specyfiką sankcji w kontekście postanowień nieprzyjętych w sposób świadomy i autonomiczny przez stronę słabszą, w przypadku gdy zostały naruszone zasady uczciwego obrotu.

Obecnie wyróżniamy dwie, wzajemnie przenikające się koncepcje ochrony słabszego w prawie – ochrony przez umocnienie dostępu do ochrony prawnej oraz ochrony poprzez przydawanie praw, zmniejszenie ciężarów i odpowiedzialności⁵⁶.

Mimo iż zasada autonomii woli w kontekście obrotu dwustronnie profesjonalnego umożliwia wzajemną relację między przedsiębiorcami, to w kontekście prawa konsumenckiego nakazuje priorytetowo traktować potrzebę zniwelowania wyjściowej nierównorzędnej pozycji stron. Zdaniem M. Safjana ma to „urealniać” zasadę autonomii woli stron poprzez dostosowanie do realiów współczesnego obrotu prawnego⁵⁷.

Stanowisko w powyższej kwestii zajął również Trybunał Konstytucyjny, określając, że istnieje taki typ formalnych ograniczeń wolności umów, którego celem nie jest ograniczenie autonomii woli stron zawierających umowę, a wręcz przeciwnie, są one motywowane zamiarem przywrócenia osłabionej, ze względu na

⁵⁴ B. Gnela, *Uwagi o sposobie realizacji w polskim prawie koncepcji kolizyjnoprawnej ochrony konsumenta*, Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego 2009, t. 4, s. 37.

⁵⁵ *Taż*, *Kolizyjnoprawna ochrona konsumenta według art. 30 ustawy – Prawo prywatne międzynarodowe*, w: *Współczesne wyzwania prawa konsumenckiego*, red. B. Gnela, K. Michałowska, Warszawa 2015, s. 37.

⁵⁶ E. Łętowska, *Prawo w „płynnej nowoczesności”*, Państwo i Prawo 2014, z. 3, s. 21–22.

⁵⁷ M. Safjan, w: *System Prawa Prywatnego*, t. 1, s. 337.

nierównorzędną pozycję stron umowy, równowagi kontraktowej⁵⁸. O nadaniu konstytucyjnej rangi ochronie praw konsumentów przesądziło uznanie, że konsument jest słabszą stroną stosunku prawnego i z tej racji wymaga ochrony, a więc pewnych uprawnień, które doprowadziłyby do przynajmniej względnego zrównania pozycji kontrahentów. Jednocześnie celem tej ochrony nie jest faworyzowanie konsumentów, ale tworzenie rozwiązań prawnych, które pozwalają urzeczywistnić zasadę równorzędności stron stosunków cywilnoprawnych⁵⁹. W świetle stanowiska Trybunału Konstytucyjnego konsument ma nie tylko słabszą pozycję w wymiarze ekonomicznym, lecz także słabszą pozycję procesową, gdy toczy spór z podmiotem profesjonalnym⁶⁰. B. Gnela podkreśla, że w prawie cywilnym chronione są zarówno ekonomiczne, jak i pozaekonomiczne interesy konsumenta. Tego rodzaju ochrona nie jest sprzeczna z zasadą równorzędnego statusu stron stosunku cywilnoprawnego, ale ją urzeczywistnia⁶¹.

Z przedstawionych rozważań wynika, iż aktualnie gwarantowana zasada wolności, równości czy sprawiedliwości nie zapewnia w obszarze prawa konsumenckiego skutecznej ochrony. W konsekwencji sama forma umowy nie zawsze skutkuje uczciwymi dla obu stron rezultatami.

Biorąc pod uwagę poglądy przedstawicieli doktryny o współczesnym rozumieniu zasady autonomii woli stron, zwłaszcza w kontekście rozważań dotyczących umowy konsumenckiej, dostrzegamy zerwanie z tradycyjnym ujęciem podstawowej reguły prawa cywilnego. W niektórych podręcznikach do prawa cywilnego w dalszym ciągu podkreśla się, że prawo prywatne wyraża zasadę równorzędności i ochrony strony słabszej⁶². Jednak z uwagi na masowość obrotu, rozwój prawa prywatnego, które w poprzednim ustroju państwa praktycznie nie istniało, niesie ze sobą poważną wątpliwość co do istnienia owej równorzędności, sprawiedliwości społecznej czy wolności, którą z definicji gwarantuje zasada autonomii woli stron, będąca przecież cechą rozpoznawczą prawa cywilnego.

Jeśli chodzi o konstrukcję umowy konsumenckiej, zachwianie równości stron stosunku prawnego, a do tego obecna popularność instytucji wzorca umownego może w konsekwencji doprowadzić do naruszenia zasad zachowania uczciwej konkurencji oraz równego traktowania stron. Jak podkreśla A. Doliwa, przyszłość

⁵⁸ Orzeczenie TK z dnia 13 września 2005 r., K 38/04, OTK 2005, z. 8A, poz. 92.

⁵⁹ Orzeczenie SN z dnia 13 kwietnia 2022 r., I NSNc 602/21, LEX nr 3358327.

⁶⁰ Orzeczenie TK z dnia 11 lipca 2011 r., P 1/10, LEX nr 852310.

⁶¹ B. Gnela, *Kolizyjnoprawna ochrona konsumenta w polskim prawie do chwili wejścia w życie konwencji rzymskiej z 1980 r.*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie 2009, nr 809, s. 6.

⁶² S. Sołtysiński, *Erozja zasady równości podmiotów gospodarczych w prawie prywatnym. Netting upadłościowy*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego 2015, nr 1, s. 13.

umowy jest wysoce wątpliwa ze względu na rozwój ustawodawstwa prokonsumenckiego, jak i potęgującej się komplikacji obrotu prawnego⁶³. W realiach konkretnej sprawy może się okazać, że to konsument dopuści się „nieuczciwej praktyki konsumenckiej”⁶⁴.

W moim przekonaniu prawo kontraktów powinno być aktualne, odpowiadające bieżącym potrzebom stosunków społeczno-gospodarczych. System ochrony konsumenta, chociażby koncepcja ochrony słabszego w prawie, jest oczywiście uzasadniony. Jednakże widać tu pewnego rodzaju kryzys związku zasady autonomii woli stron stosunku prawnego z zasadą równości, uznawaną za pochodną autonomii.

Zakończenie

Przedstawiony wywód prowadzi jednoznacznie do podstawowej konkluzji o obecności większych wymaganiach w stosunku do zasady autonomii woli stron. Wynika to przede wszystkim z rozszerzającego się jej zakresu, widocznego w przypadku stosunków o nierównorzędnej pozycji stron. Biorąc pod uwagę powyższe, mamy do czynienia z wyraźnymi zmianami ilościowymi w zakresie stosowania zasady autonomii woli stron, ujmowanej w jej tradycyjnym znaczeniu. Pojawiające się w stosunkach cywilnoprawnych ograniczenia, widoczne zwłaszcza w relacjach charakteryzujących się brakiem równorzędności pozycji stron, skutkują zastosowaniem autonomii woli jako swoistego narzędzia ochrony strony słabszej. Nie są wyrazem podstawowej funkcji w postaci afirmacji wolności jednostki.

Porządek prawny wywołuje zatarcie granic między jego poszczególnymi składnikami i niejasnością ich zakresu. Dotyczy to także fundamentalnej zasady prawa prywatnego, jaką jest autonomia woli stron, poprzez zachwianie równości stron stosunku prawnego. Ponadto analiza regulacji i zapisów umowy konsumenckiej prowadzi do wniosku, że zasada autonomii woli nie zawsze charakteryzuje się brakiem władczego podporządkowania podmiotów uczestniczących w danym stosunku prawnym, tak jak w jej tradycyjnym rozumieniu.

Bez wątpienia znaczenie autonomii woli jako zasady prawa uzależnione jest od stopnia autonomiczności podmiotów stosunków cywilnoprawnych. Podczas gdy podmioty (takie jak profesjonaliści w stosunku prawnym z konsumentami)

⁶³ A. Doliwa, *Wspólny sens (consensus) umowy na tle przepisów Kodeksu cywilnego o zawarciu umowy i wykładni oświadczeń woli*, w: A. Tomczyk, *Sprawozdanie z konferencji naukowej „Prawo kontraktów”*, Acta Iuris Stetinensis 2017, nr 3, s. 199–200.

⁶⁴ P. Such, *Nadużycie pozycji konsumenta jako słabszej strony umowy*, w: *Współczesne wyzwania...*, s. 94.

ograniczone są w swoich decyzjach, ma to wpływ na zakres znaczenia zasady autonomii woli stron. Wszędzie tam, gdzie brak jest równości, podstawowa zasada prawa prywatnego traci na faktycznym znaczeniu.

Pomimo pewnych odmienności we współczesnych funkcjach zasady autonomii woli stron, dokonując jej wykładni, nie powinniśmy jej rozpatrywać w oderwaniu od poglądów kształtowanych w ramach tradycyjnego prawa prywatnego, bowiem ewolucja stanowisk doktryny nie może pozostawać bez znaczenia na współcześnie obowiązujące normy prawa. Bezsporny pozostaje fakt, że przepisy prawa cywilnego powinny charakteryzować się ponadczasowością stosowania.

Bibliografia

- Bagińska E., *Prawo umów konsumenckich w strukturze prawa cywilnego*, Transformacje Prawa Prywatnego 2017, nr 2.
- Barczewski A., *Wokół problematyki autonomii woli w prawie prywatnym. Recenzja książki Private Autonomy in Germany and Poland and in the Common European Sales Law*, Forum Prawnicze 2013, nr 1.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006.
- Bierć A., *Zarys prawa prywatnego. Część ogólna*, Warszawa 2012.
- Brożyna M., *Konsumenckie prawo do odwołania umowy*, Warszawa 2021.
- Constant de Rebecque B.J., *O monarchii konstytucyjnej i rękojmiach publicznych*, tłum. W. Niemojowski, red. A. Bosiacki, Warszawa 2015.
- Czepelak M., *Autonomia woli w prawie prywatnym międzynarodowym Unii Europejskiej*, Warszawa 2015.
- Decyzje konsumentów i ich determinanty*, red. E. Kieźel, Katowice 2001.
- Gnela B., *Kolizyjnoprawna ochrona konsumenta w polskim prawie do chwili wejścia w życie konwencji rzymskiej z 1980 r.*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie 2009, nr 809.
- Gnela B., *Kolizyjnoprawna ochrona konsumenta według art. 30 ustawy – Prawo prywatne międzynarodowe*, w: *Współczesne wyzwania prawa konsumenckiego*, red. B. Gnela, K. Michałowska, Warszawa 2015.
- Gnela B., *Organizacje konsumenckie oraz ich uprawnienia w polskim prawie*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie 2004, nr 657.
- Gnela B., *Umowa konsumencka w polskim prawie cywilnym i prywatnym międzynarodowym*, Warszawa 2013.
- Gnela B., *Uwagi o sposobie realizacji w polskim prawie koncepcji kolizyjnoprawnej ochrony konsumenta*, Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego 2009, t. 4.
- Grochowski M., *Słuszność a autonomia woli – uwagi o nieoczywistej relacji*, w: *Aksjologia prawa cywilnego i cywilnoprawna ochrona dóbr*, red. J. Pisuliński, J. Zawadzka, Warszawa 2020.

- Kaczor J., *Podmiotowość prywatnoprawna. Wolność – racjonalność – odpowiedzialność*, Wrocław 2019.
- Kaczor J., *Zasada autonomii woli z perspektywy teorii prawa*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji 2005, t. 69.
- Lewaszkiwicz-Petrykowska B., *Autonomia woli stron a zakres odpowiedzialności ex contractu (kilka refleksji)*, w: *W kierunku europeizacji prawa prywatnego. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Jerzemu Rajskiemu*, red. A. Brzozowski, W. Kocot, K. Michałowska, Warszawa 2007.
- Łętowska E., *Europejskie prawo umów konsumenckich*, Warszawa 2004.
- Łętowska E., *Podstawy prawa cywilnego*, Warszawa 1994.
- Łętowska E., *Prawo w „płynnej nowoczesności”*, Państwo i Prawo 2014, z. 3.
- Machnikowski P., *Swoboda umów według art. 353¹ KC. Konstrukcja prawna*, Warszawa 2005.
- Miętek A., *Swoboda umów i jej ograniczenia przy kształtowaniu treści stosunku pracy*, Warszawa 2019.
- Mikłaszewicz P., *Obowiązki informacyjne w umowach z udziałem konsumentów na tle prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2008.
- Mojak J., *Ewolucja zasad współczesnego polskiego prawa cywilnego – zasada bezpieczeństwa obrotu*, Studia Iuridica Lublinensia 2016, t. 25, nr 1.
- Nagy C.I., *What Functions May Party Autonomy Have in International Family and Succession Law? An EU Perspective*, Nederlands Internationaal Privaatrecht 2012, t. 30, nr 4.
- Niedośpiął M., *Autonomia woli w części ogólnej prawa cywilnego*, Państwo i Prawo 1984, z. 12.
- Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002.
- Prutis S., *Instytucje podstawowe prawa prywatnego (w opozycji do regulacji prawa publicznego)*, Białystok 2018.
- Radwański Z., *Uwagi ogólne o autonomii woli*, w: *II Kongres Notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej. Referaty i opracowania*, red. R. Szytk, Kraków–Kluczbork 1999.
- Radwański Z., Olejniczak A., *Prawo cywilne – część ogólna*, wyd. 16, Warszawa 2021.
- Safjan M., *Autonomia woli a zasada równego traktowania*, w: *Zaciąganie i wykonywanie zobowiązań. Materiały III Ogólnopolskiego Zjazdu Cywilistów (Wrocław, 25–27.9.2008 r.)*, red. E. Gniewek, K. Górka, P. Machnikowski, Warszawa 2010.
- Safjan M., *Efekt horyzontalny praw podstawowych w prawie prywatnym: autonomia woli a zasada równego traktowania*, Kwartalnik Prawa Prywatnego 2009, t. 18, nr 2.
- Safjan M., w: *System Prawa Prywatnego*, t. 1. *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2012.
- Skąpski J., *Autonomia woli w prawie międzynarodowym prywatnym w zakresie zobowiązań z umów*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 1964, z. 19.
- Sołtyśński S., *Erozja zasady równości podmiotów gospodarczych w prawie prywatnym. Netting upadłościowy*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego 2015, nr 1.
- Stelmachowski A., *Ewolucja autonomii woli*, w: *Tendencje rozwoju prawa cywilnego*, red. E. Łętowska, Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Łódź 1983.
- Stelmachowski A., *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998.
- Such P., *Nadużycie pozycji konsumenta jako słabszej strony umowy*, w: *Współczesne wyzwania prawa konsumenckiego*, red. B. Gnela, K. Michałowska, Warszawa 2015.

Autonomia woli w stosunkach cywilnoprawnych ze szczególnym uwzględnieniem umów konsumenckich

System Prawa Prywatnego, t. 2. *Prawo cywilne – część ogólna*, red. A. Olejniczak, Z. Radwański, Warszawa 2019.

Tomczyk A., *Sprawozdanie z konferencji naukowej „Prawo kontraktów”*, *Acta Iuris Stetinensis* 2017, nr 3.

Węgrzyn J., *Prawo konsumenta do informacji w Konstytucji RP i w prawie unijnym*, Wrocław 2013.

Wilejczyk M., *Zagadnienia etyczne części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 2014.

